

Лілія Широкоградюк,
кандидат психологічних наук,
доцент кафедри психології
Тернопільського національного
педагогічного університету
імені Володимира Гнатюка

Liliya Shyrokoradyuk,
PhD in Psychology,
Associate Professor
of the Department of Psychology
of Ternopil Volodymyr Hnatiuk
National Pedagogical University

E-mail: l.shyrokoradyuk@gmail.com

ORCID 0000-0003-3256-0929

ЛИХОСЛІВНА КОМУНІКАЦІЯ У БАТЬКІВСЬКО-ДИТЯЧІЙ ВЗАЄМОДІЇ ТА ЇЇ ВПЛИВ НА ПРОЯВИ ВЕРБАЛЬНОГО БУЛІНГУ В ШКОЛІ

У статті досліджено актуальну проблему використання лихослівної комунікації в батьківсько-дитячій взаємодії та її вплив на прояви вербального булінгу в школі. На емпіричному матеріалі доведено взаємозв'язок між вербальним булінгом у школі та активним лихослів'ям батьків до дітей і в присутності дітей. Теоретичним підґрунтям для дослідження стали праці зарубіжних учених Д. Ольвеуса, Дж. Девой, С. Кафенбергера, в яких закладено основи розробки проблеми шкільного булінгу, а також методологічні засади суб'єктно-вчинкового підходу і положення про суб'єкта психічної активності В. Татенка. Досліджено прояви вербальної булінгової поведінки учнівської молоді. З'ясовано, що найчастіше в ролі інструменту вербального булінгу старшокласники використовують лихослів'я. Описано деякі особливості використання лихослів'я як інструменту вербального булінгу в середовищі старшокласників, а саме використання лихослів'я як засобу вияву ворожого ставлення і використання лихослів'я без очевидних ворожих почуттів, але з різноманітними негативними упередженнями. З'ясовано, що близько 96 % старшокласників уживають у мовленні різноманітні лихослів'я з метою приниження опонента і спричинення йому страждань. Виявлено, що батьки учнів у сімейному колі часто використовують лихослів'я як інструмент впливу на поведінку дитини. З'ясовано, що на думку 66 % учнів старших класів батьки вдома лихословлять. 48 % батьків також дали ствердну відповідь щодо лихослів'я на адресу дітей. 9 % зізналися, що вживають до дитини нецензурні слова, і 58 % респондентів зазначили, що їхнє сімейне оточення є таким, що лихословить, у присутності дітей – також. Здійснено класифікацію лихослівних висловів. Для означення глибини психологічної травматизації використано поняття «суб'єкт психічної активності» і «система субстанціальних інтуїцій» (В. Татенко). Зроблено висновки, що лихослівні образи в батьківсько-дитячій взаємодії носять систематичний характер, сім'я для деяких учнів є тим місцем, де дитину булять, емоційні реакції на сімейний булінг закріплюються у поведінці дітей і стають підґрунтям для реалізації в школі булінгових ролей жертви, булера і спостерігачів.

Ключові слова: булінг, вербальний булінг, лихослів'я, старшокласники, суб'єкт психічної активності, субстанціальні інтуїції, жертва, булер, спостерігачі.

The article explores the current problem of using obscene language as a tool for verbal bullying, and provides empirical material for the connection between verbal bullying at school and the active obscene vocabulary of parents addressed to children and in the presence of children. The theoretical bases for our study were the works of D. Olweus, J. Devoy, S. Kafenberg, who laid the foundations for the development of the problem of school bullying, as well as the methodology of subject-action approach and the concept of the subject of mental activity developed by V. Tatenko. In accordance with this goal, we investigated the manifestations of verbal bullying behavior in the high school. It was found that high school students most often use obscene language as a tool of verbal bullying. The article also outlines some of the peculiarities of using obscene language as verbal bullying.

Psychology

in the environment of high school students. It was established that parents of the students often use verbal harassment and obscene language as a tool to influence a child's behavior in the family environment. Of all the high school students surveyed, 66 % of the students questioned indicated that parents were using obscene language at home, and 48 % of parents questioned were also positive about using verbal bullying of their children. We investigated what kind of obscene words were used as insults of children by the parents, identified and classified them. We established that personal insults were performed on regular basis, and the emotional reactions of children were so acute that 1.5 % of high school students were having suicidal thoughts. That means that for some students the family is the place where they are bullied and verbally abused. We used the concepts of «subject of mental activity» and «system of substantive intuitions» to determine the depth of psychological trauma. It was established that emotional reactions to family bullying are entrenched in the behavior of children and become the basis for the realization in the school of the bullying roles of a victim, a buller and observers.

Keywords: *bullying, verbal bullying, obscene language, high school students, psychic activity subplication, substantive intuition, victim, buller, observers.*

Постановка проблеми. Проблема агресивних проявів у міжособистісних стосунках учнівської молоді в умовах сьогодення є особливо гострою. Згідно з інформацією Дитячого фонду ООН (ЮНІСЕФ) з булінгом у колі однолітків в Україні стикалися близько 67 % дітей. 19 січня 2019 року набув чинності Закон України від 18.12.2018 року «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо протидії булінгу (цькуванню)», а також доповнено Закон України «Про освіту», де визначено ознаки булінгу, прописано права, обов'язки та відповідальність учасників освітнього процесу стосовно булінгу. Цим законом булінг визначається як «діяння учасників освітнього процесу, які полягають у психологічному, фізичному, економічному, сексуальному насильстві, в тому числі із застосуванням засобів електронних комунікацій, що здійснюються щодо малолітньої або неповнолітньої особи або такою особою щодо інших учасників освітнього процесу, в результаті чого могла бути чи була завдана шкода психічному або фізичному здоров'ю потерпілого» [Закон..., 2019].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У науковому просторі проблему шкільного булінгу вперше почав досліджувати норвезький вчений Д. Ольвеус [Olweus, 1993], який подав визначення цьому терміну і окреслив його змістову наповненість. Американські вчені Дж. Девой та С. Кафербергер [Devoe, 2005] описали різновиди булінгу, рольову структуру булінгу та його психолого-педагогічні наслідки. Сучасні дослідження булінгу українськими вченими є актуальними й інформативними. Зокрема Ю. Савельєв, С. Стельмах, О. Ожійова здійснили ґрунтовне теоретико-практичне дослідження шкільного булінгу, розглянули його як соціально-педагогічну проблему, описали прояви і різновиди булінгу [Савельєв, 2009; Стельмах, 2011; Ожійова, 2012] та шляхи його запобігання. Уважаємо, що найбільш поширеним є вербальний булінг. Проте проблема вербального булінгу як найпоширенішої форми шкільного булінгу в батьківсько-дитячій взаємодії недостатньо висвітлена в наукових дослідженнях. Особливо використання лихослів'я як

інструменту вербального булінгу. Оскільки дитина наслідує соціально-психологічні ставлення і поведінку, особливо мовленнєву, від найближчого соціального оточення, то ключ до розв'язання проблеми вербального булінгу, на нашу думку, лежить у дослідженні особливостей вживання лихослів'я батьками до дитини та в присутності дитини.

Актуальність та соціальна значущість проблеми, її недостатнє вивчення у психологічній науці та практиці визначило *мету статті* – дослідити особливості лихослівної комунікації в батьківсько-дитячій взаємодії та прослідкувати зв'язок між вербальним булінгом у школі і лихослів'ям у батьківських сім'ях.

Вклад основного матеріалу. Для досягнення поставленої мети ми проводили дослідження в загальноосвітніх школах міста Тернополя. Учасниками експерименту стали учні старших класів та їхні батьки. Загальна вибірка становила 200 осіб учнів 9-11 класів, з них 102 дівчат і 100 хлопців, а також 200 осіб батьків школярів. Основними методами дослідження стали спостереження, анонімне анкетування, діагностична бесіда.

Шкільний булінг за своєю природою є складним соціально-психологічним явищем, носить колективний характер і ґрунтується на соціальних взаємостосунках у групі. У реалізації булінгової атаки, як правило, бере участь група осіб. Тому вважаємо за доцільне зупинитися на з'ясуванні рольової структури булінгу. Зокрема Д. Ольвеус визначив такі ролі в булінговій взаємодії: 1) учень, який є жертвою булінгу; 2) учні, які здійснюють насилля, ініціюють і відіграють лідерські ролі в процесі булінгу – «булери», або переслідувачі, агресори; 3) послідовники – учні, які позитивно ставляться до знущань над іншими й беруть активну участь у цьому, але зазвичай не є ініціаторами та не відіграють головної ролі; 4) пасивні «булери» – учні, які відкрито підтримують булінг, наприклад, через сміх чи привертання уваги до ситуації, проте не втручаються в неї; 5) потенційні «булери» – учні, яким подобаються знущання, але вони не виявляють цього зовні; 6) «спостерігачі» (байдужі свідки) – учні, які не беруть участі в булінгу і можуть вважати, що це не їхня справа, тобто виявляють байдуже ставлення до ситуації; 7) «потенційні захисники» – ці учні негативно ставляться до насилля і вважають, що повинні допомогти жертві, проте нічого не роблять; 8) «захисники» – учні, які виявляють негативне ставлення до явища, вони захищають жертву або намагаються їй допомогти [Olweus, 1993: p. 215].

Досліджуючи в школі лихослів'я як інструмент вербального булінгу, нами було з'ясовано, що близько 96 % старшокласників уживають у мовленні різноманітні лихослів'я з метою приниження опонента й спричинення йому страждань. Хлопці вдвічі частіше, ніж дівчата наводили приклади нецензурної лайки, що пов'язано, на наш погляд, з більшим впливом на дівчат моральних імперативів найближчого соціального оточення, яке менш поблажливо ставиться до вживання хлопцями

Psychology

ненормативної лексики. Однак під час сварки та з'ясування стосунків дівчата нарівні з хлопцями можуть вживати брутальні слова. Найпоширенішою лайкою є слово «дурень» і його різноманітні похідні. На другому місці – брутальні висловлювання, пов'язані з оцінкою зовнішності та емоційним ставленням.

Найчастіше лихослів'я лунають під час перерв, у позаурочний і позашкільний час. Найбільш «сприятливими» для вживання лихослів'я, як інструменту вербального булінгу, за словами учнів і за нашими спостереженнями, є уроки фізкультури, трудового навчання, шкільне подвір'я. Наше дослідження виявилось суголосним з дослідженням Дж. Девой та С. Кафербергер, які зазначили, що шкільний булінг найбільше проявляється у тих місцях, де поведінка учнів не контролюється дорослими [Devoe, 2005: p. 64–66]. Типовими формами, до яких вдаються лихослови-булери, виступають іронічні та саркастичні зауваження, невігідні порівняння, обзивання, дражніння, плітки, наклепи тощо. Один із учнів порівняв лихослів'я з «універсальною компактною зброєю, яку легко і зручно використовувати».

Нами виявлені такі особливості вживання лихослів'я як інструменту вербального булінгу в середовищі школярів: а) використання лихослів'я як засобу вияву ворожого ставлення. Таке ставлення породжується різноманітними конкурентними тенденціями в групі, потребі в руйнуванні та знеціненні, страхів; б) використання лихослів'я без очевидних ворожих почуттів (наприклад, школяра можуть цькувати та обзивати через незвичне прізвище або зовнішній вигляд, або тому, що це новачок у групі), але з різноманітними негативними упередженнями. Проте як жертва булінгу, так й інші учасники булінгового процесу, страждають в обох випадках, оскільки психологічне насильство викликає у жертви емоційну напругу, знижує самооцінку, а решті учасників ускладнює процес інтеграції у соціум.

Отже, у шкільному середовищі є непоодинокі випадки використання лихослів'я як інструменту вербального булінгу: інвективи у мовленнєвому вжитку є свідомими, цілеспрямованими і почасти стають деструктивним способом самоствердження, встановлення влади над слабшими і беззахиснішими, породжують ворожість, страх, збільшують конфліктогенність.

Аналізуючи відповіді учнів на запитання анкети («Яким лихослів'ям тебе можуть образити батьки?», «З якими батьківськими словами, зверненими до тебе, ти не можеш миритися?», «Якби ти був/ла батьком/матір'ю, то якими б словами не ображали свою дитину?»), ми отримали наступні результати. Так, 66 % опитаних дітей відповіли, що зазнають словесних образ від батьків. Були серед інших відповідей і відповіді такого змісту: «Мені соромно про це писати». Деякі учні не відповіли на ці запитання. Близько 14 % опитаних старшокласників заявили, що «батьки не ображають поганими словами ні за яких обставин».

Відповіді батьків і матерів стосовно лихослів'я на адресу дітей були наступними: близько 48 % досліджуваних респондентів відповіли, що лихословлять до дітей, 9 % зізналися, що вживають до дитини нецензурні слова, і 58 % респондентів зазначили, що їхнє сімейне оточення є таким, що лихословить, у присутності дітей – також.

Слів, якими батьки ображають дітей, виявилось багато. Траплялися слова, які висміюють і принижують дитину. Найгіршим і найобразливішим за свідченням дітей є те, що до них «матюкаються». Так, до дівчат батьки можуть звертатися навіть такими словами, як «курва», «сука», «шльондра» тощо. Найчастіше дітей ображають словами, які принижують їхні інтелектуальні здібності. Траплялися відповіді з прикладами прокльонів. Отриманий фактичний матеріал ми розбили на умовні групи, які мають свою специфіку, пов'язану з виховною функцією батьків і віком дітей:

- невихованість, неслухняність («безсовісний», «брехун», «егоїст» тощо);
- зовнішній вигляд («неряха», «бруднуля», «неандерталець» тощо);
- приниження розумове («дурень», «дурний, як пень», «безголовий пеньок», «неук», «безтолоч», «балбес», «бовдур», «йолоп», «дубина», «тупиця», «двісчник» тощо);
- приниження тілесні («недоросток», «недомірок», «здоровило» тощо);
- сексуальні порівняння («шлюха», «гуляща», «курва», «сука», «пройда», «онаніст» тощо);
- непридатність до роботи («ледащо», «нездара», «нероба», «розтяпа», «безхребетне», «безруке», «каліка» тощо);
- невдячність («дармоїд», «нахлібник», «паразит», «трутень», «невдячний» тощо);
- приниження через екскреторні порівняння («гімняр», «засранець», «сцикун», «шмаркач» тощо);
- психопатологічні порівняння («дебіл», «ідіот», «неповноцінний», «ненормальний» тощо);
- інфекційні порівняння («зараза», «мікроба», «холера» тощо);
- натальні приниження («виродок», «байстрюк», «помилка природи», «недоносок» тощо);
- звинувачення в мучительстві («вампір», «кровопивця» тощо);
- демонологічні порівняння («чортяка», «біс», «чорти б тебе взяли» тощо);
- знецінення загальне («нещастя», «невдаха», «непотріб», «виродок», «гниль», «гидота», «сволота» тощо).

Батьки також вдаються до «лихих побажань» своїм дітям («шляк би тебе трафив», «щоб ти здохла» та ін.). Досить популярними у спілкуванні батьків з дітьми є також «тваринні» лихослів'я, а нерідко й нецензурні вирази.

Проте наведені вище лихослів'я є не найгіршим з того, що говорять до дітей батьки. Ще більшого занепокоєння в нас викликали такі дитячі зізнання: «Мені соромно називати тебе своєю дитиною» (така відповідь траплялась у різних класах різних шкіл міста), «Я шкодую, що ти мій син», «Як ми могли народити таку каліку, як ти», «Ти не наша дочка», «Ти весь час деградуєш все більше і більше. Ти найгірший у нашій родині», «Додому можеш не вертатися. Йди і не приходь», «Я тебе вб'ю», «Краще б я тебе не народила», «Здохла б, як була мала». Та «перемогла» всіх мама, яка часто говорить до дочки такі слова: «Ти близька до недорозвинутої. Бог тобі суддя. Йди від мене. Я хочу, щоб цей вечір був останнім, коли я тебе бачила».

Учні, які стали жертвами таких «виховних» впливів, отримують психологічну травму, яка може бути різного ступеня важкості. Загалом вони є фрустрованими, у них спостерігаються різноманітні деструкції особистісного становлення та психосоматичні прояви, які спотворюють не лише процес соціалізації, але й процеси суб'єктивізації та індивідуалізації. І, як зазначає В. Татенко, ці процеси є важливими тому, що сприяють формуванню в людини «Я-образу вільного і відповідального творця, автора свого індивідуального і суспільного життя, здатності залишатися собою, бути тим, ким хочеш, незалежно від зміни умов існування, виявляти і обстоювати свою неповторність, своєрідність, оригінальність, унікальність тощо» [Татенко, 2017: с. 126–127]. Щоб відбулися такі цінні перетворення, потрібно створити належні умови. Вочевидь, без лихослів'я.

Отже, негативні наслідки впливу лихослів'я на психіку дитини ми можемо розглянути і більш глобально, оскільки «лихі» слова зачіпають глибинні, сутнісні сфери людського буття, найбільш цінного, життєво значущого, смислоутворюючого. Цей специфічний онтологічний пласт В. Татенко характеризує поняттям «суб'єкт психічної активності». Центрує та інтегрує цей пласт «суб'єктне ядро», що первісно несе в собі систему «субстанціальних інтуїцій», які й визначають можливість самоперетворень людської істоти за вектором власне людського розвитку і вдосконалення» [Татенко, 1996: с. 251–252]. Складає це суб'єктне ядро така система субстанціальних інтуїцій: екзистенціальна – «я є присутнім, існую, живу...»; інтенціальна – «я хочу, бажаю, прагну...»; потенційна – «я можу, вмю, здатний/а»; віртуальна – «я вибираю, вирішую, маю намір...»; актуальна – «я реалізую, виконую, досягаю...»; рефлексивна – «я оцінюю, приміряю, порівнюю...»; експерієнтальна – «я маю, утримую, володію...». На нашу думку, субстанціальні інтуїції пов'язані, насамперед, з духовними потенціями людини, їх гармонійним розвитком. З огляду на цю систему сутнісних означень людини, можна зауважити, що лихослів'я, як інструмент вербального булінгу, входить у кожную із запропонованих груп і посилює травматизацію суб'єктного ядра особистості в період її дорослішання, формують готовність до цькування в школі. Вважаємо за

доцільне конкретизувати руйнацію кожної субстанціальної інтуїції дитини типовим батьківським лихослів'ям, які діти чують вдома від батьків:

– «екзистенціальні» лихослів'я – вислови, які заперечують передусім сам факт існування, буття людини як такої («ти ніхто», «ти для мене не існуєш»), приписують їй нелюдський і навіть антилюдський спосіб походження та спосіб буття («нелюд», «виродок», «щоб ти здох, провалився, щез»). Такі звертання руйнують відчуття цінності себе і свого життя;

– «інтенціальні» лихослів'я, які заперечують здатність дитини хотіти, бажати, зичити собі й іншим щось власне людське, людяне – душевне, духовне, піднесене («чому ти не хочеш стати людиною?», «чому тебе так і тягне до всього поганого?», «ти сам не знаєш, чого хочеш!», «тюрмак», «ти будеш хотіти те, що я хочу»), і саме такі слова дезорієнтують дитину, втрачається позитивний вектор її розвитку;

– «потенціальні» лихослів'я, які заперечують приховані в дитині потенційні можливості до людського існування, до успішної діяльності, зокрема, до навчання, якщо йдеться про школярів («нездара», «пройдисвіт», «телепень», «безголовий», «безрукий», усі похідні від слова «дурень», «обмежений», «дебіл», «даун», «ідіот», «псих», «олігофрен», «кАлічний», «дистрофік», «урод», «недоробок»). Такі звертання породжують сумніви щодо своєї позитивної оцінки, переконують в наявності вродженого дефекту;

– «віртуальні» лихослів'я, які підкреслюють нерішучість, невпевненість, нездатність самостійно визначатися в житті («ні те ні се», «ні риба, ні м'ясо», «вайло», «гальмо»). Ще батьки кажуть з повчальними інтонаціями: «цей ніколи не дасть собі ради», «все за тебе треба вирішувати!», «тобі сказано – що і як потрібно робити! Чому ти сидиш, як пень?» І, навпаки, промовляють до дітей лихослів'я, якими приписують самовпевненість, пихатість, надмірну рішучість і схильність до ризику («хамло», «горлохват», «нахаба», «задавака», «вискочка», «зірвіголова», «кар'ерист», «просто не знаєш, чого від нього чекати!», «чого лізеш поперед батька в пекло!». Саме ці слова підштовхують дітей до деструктивних дій і блокують думки про успіх;

– «актуальні» лихослів'я, які перекреслюють наявність в дитини мотивації і здатність до виконання того, що поставлено за мету, що вирішено чи наказано зробити, заперечують спроможність подолати внутрішні й зовнішні перешкоди, які виникають у процесі реалізації життєвих планів («нероба», «слабак», «сачок», «трутень», «скільки вб'єш – стільки в'їдеш»). Такі звертання формують пасивність поведінки, приреченість, «тунельне» бачення;

– «рефлексивні» лихослів'я, які дають спотворену образливу особистісну оцінку дитині, яку не можна прийняти («полова», «засранець», «шмаркач», «вонючка»), процесу і результату її діяльності чи поведінки («з

Psychology

тебе як з козла молока», «який ішов – таку і знайшов», «горбатого могила виправить»), а також проблематизують саму здатність справедливо оцінювати себе, інших і ситуацію загалом («і вашим, і нашим», «продажна шкура», «брехло»). Такі слова формують занижену самооцінку, впевненість у тому, що світ ворожий і підступний;

– «експірієнтальні» лихослів'я заперечують здатність дитини бути носієм певного позитивного досвіду («об нього як об стінку горохом»), заперечують можливість його збереження і накопичення («у нього нічого не тримається в голові», «у нього голова як решето» і, навпаки, – стверджують наявність негативного досвіду, навичок і умінь («жмот», «жлоб», «так і дивиться, щоб щось поцупити»).

Ці звертання батьків створюють прогноз невтішного проблемного майбутнього їхніх дітей. В. Татенко зазначає, що усі способи гноблення, до яких ми можемо віднести і батьківське лихослів'я, породжують амбівалентну, деструктивну, патологічну суб'єктність як реакцію на владне панування [Татенко, 2017: с. 16].

Загалом усі зазначені групи лихослів'я, які лунають на адресу дитини вдома, є засобом її особистісного знецінення, що породжує активні і пасивні агресивні дитячі реакції, в тому числі й аутоагресію. Отже, отриманий емпіричний матеріал свідчить, що для певної частини старшокласників сім'я є тим місцем, де дитину булять. Позаяк саме такі форми мовленнєвої деструктивної взаємодії мають ознаки булінгу: нерівність сил агресора і жертви, постійність цькування, гостра емоційна реакція жертви. Власне емоційні реакції учнів, до яких активно лихословлять батьки, ми ретельно дослідили і отримали інформацію, яка є цінною для нашого дослідження.

Згідно з зізнаннями учнів, грубі образливі слова викликають у них приниження, смуток і пригнічення. Негативні переживання підсилюються через те, що вони не можуть дати симетричну відповідь. Діти зауважували, що стан пригніченості у них залишається надовго і було б добре помінятися з батьками місцями, щоб помститися. Одна з учениць відповіла, що у неї з'являється відчуття, що вона нікому не потрібна, що її «купили». Коли до дітей лихословлять батьки, то у декого з них виникає почуття, що проти нього налаштований увесь світ. Надзвичайно сильно ображають дітей нецензурні лихослів'я. У таких випадках деякі діти, за їхніми висловами, іноді «хочуть втекти з дому» або навіть «вбити себе». Через негативні почуття виникає бажання нагрубіяти, сказати ще гірше. Деякі відповіді були надзвичайно емоційними. Наприклад: «Стан за хвилину до кінця світу», «Мама мене обізвала, і майже всю ніч я проплакала, мене ніби щось давило, я не могла спати. Краще було б витримати фізичне покарання».

Незважаючи на те, що загалом діти виправдовують поведінку батьків, у 20 % опитаних учнів з'являються агресивні почуття, бажання помститись, заподіяти таку ж шкоду, навіть вдарити: «Я його вб'ю,

відімщу, відірвусь на комусь». Ніхто з учнів не висловив думки про те, що лихослів'я – це той засіб, який є виправданим у певній ситуації та змінює їхню поведінку на краще. У процесі обговорення результатів анкетувань практично в кожному класі були випадки, коли учні підіймали цю проблему в індивідуальному плані, у зв'язку з частими образами на свою адресу з боку своїх батьків. Їхня думка про своїх батьків зводилась до того, що вони не вміють виховувати, байдужі до дітей, зайняті лише своїми проблемами. І їх вже нічим не змieniш. Тих батьків, які надто часто вживають грубі слова до своїх дітей, учні називали моральними садистами. Відповіді дітей про свій емоційний стан після лихослів'я свідчить про те, що у дітей формується почуття відчуженості до своїх батьків. Можливо, саме тому, що їх ображають «лихими» словами, вони вважають себе чужими в рідній домівці [Широкорадюк, 2018: с.164–166]. Варто наголосити, що 1,5 % опитаних учнів систематичні лихослів'я з боку батьків стосовно себе розцінюють як такі, що викликають думки про самогубство.

Відповіді учнів про свій психічний стан після того, як їх бурили батьки, свідчать про глибоку емоційну травматизацію. Також, беручи до уваги отриманий емпіричний матеріал, ми можемо стверджувати, що лихослівні атаки батьків формують передумови до засвоєння булінгових ролей, які учні потім «грають» у школі. Такі відповіді учнів, як «плюються сльози без контролю», «хочеться втекти з дому», «вбити себе» тощо, вказують на те, що у дитини формується поведінка жертви. А відповіді на кшталт «я його вб'ю», «я відімщу», «я відірвусь на комусь» – є свідченням того, що в школу йде булер. Активне вживання дорослими лихослів'я в сім'ї знижує поріг чутливості до лихослів'я у дитини – деякі з цих слів стають буденними і звичними. Наочно це твердження можна проілюструвати відповіддю на запитання анкети учениці 10-го класу: «Мене словами не ображають. Мені мама (чи батько) ще ніколи не сказали слова гіршого, ніж «курва ж твоя мати», або «ти – змія». Інша учениця десятого класу зазначила: «В селі у мене є племінник. Батьки і дядьки в його присутності вживають дуже погані слова. І він уже змалку говорить те, що я й у своєму віці не сказала б». А ці зізнання говорять про те, що в школу йдуть спостерігачі, або пасивні булери.

Висновки. Отже, дані нашого дослідження доводять, що діти в процесі ідентифікації зі значущими дорослими та однолітками наслідують у своєму мовленні моделі мовленнєвої поведінки найближчого соціального оточення. Лихослів'я, виступаючи сутнісним знаком і символом дорослішання особистості, стає в юнацькому віці цілеспрямованим, негативно впливаючи на формування образу Я, суб'єктного ядра особистості, що ускладнює адаптацію та соціалізацію, призводить до схильності дітей до булінгової поведінки. Також дітьми засвоюється вербальний репертуар булінгової поведінки, формується готовність виконувати відповідні ролі – булера, жертви, спостерігачів.

Перспектива майбутніх досліджень полягатиме в подальшому виявленні соціально-психологічних чинників феномену вербального булінгу, його основних ознак та різновидів для розробки ефективних антибулінгових практик.

ЛІТЕРАТУРА

- Закон...*, 2019 – Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо протидії булінгу (цькуванню): Закон України від 19.01.2019 року № 2657-8. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/main/2657-19>
- Савельєв, 2009* – Савельєв Ю. Б. Виключення та насильство: чи існує булінг в українській школі. *Наукові записки Національного університету «Києво-Могилянська Академія»*. Національний університет «Києво-Могилянська Академія», 2009. Т. 97 : Педагогічні, психологічні науки та соціальна робота. С. 71–75.
- Стельмах, 2011* – Стельмах С. Булінг у школі та його наслідки. *Гуманізація навчально-виховного процесу: збірник наукових праць / за заг. ред. проф. В. І. Сипченка*. Вип. LVI. Слов'янськ : СДПУ, 2011. С. 431–440.
- Ожйіова, 2012* – Ожйіова О. М. Шкільне насильство: сутність, види, профілактика : автореф. дис. ... канд. соціол. наук : 22.00.04. Харк. нац. ун-т внутр. справ. Харків : 2012. С. 10–20.
- Татенко, 2017* – Татенко В. О. Методологія суб'єктно-вчинкового підходу: соціально-психологічний вимір : монографія. Київ : Міленіум, 2017. 184 с.
- Татенко, 1996* – Татенко В. О. Психологія в суб'єктному вимірі : монографія. Київ : Просвіта, 1996. 404 с.
- Широкорадиук, 2018* – Широкорадиук Л. А. Емоції як спонукальний компонент лихослівного слововживання. *Humanitarium : зб. наук. праць*. Переяслав-Хмельницький (Київ. обл.) ; Ніжин (Чернігів. обл.) : Лисенко М. М., 2018. Том 41, Вип. 1 : Психологія. С. 160–168.
- Devoe, 2005* – Devoe J. F., Kaffenberger S. Student Reports of Bullying: Results From the 2001 School Crime Supplement to the National Crime Victimization Survey. U.S. Department of Education, National Center for Education Statistics. Washington, DC : U.S. Government Printing Office, 2005. 310 p.
- Olweus, 1993* – Olweus D. Bullying at school. Blackwell Publ. 1993. 215 p. URL: <http://books.google.com.ua>.

REFERENCES

- Zakon...*, 2019 – Pro vnesennia zmin do deiakykh zakonodavchykh aktiv Ukrainy shchodo protydii bulinhu (tskuvanniu): Zakon Ukrainy vid 19.01.2019 roku № 2657-8. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/main/2657-19>.
- Saveliev, 2009* – Saveliev Yu. B. Vykliuchennia ta nasytstvo: chy isnuie bulinh v ukrainskii shkoli. *Naukovi zapysky Natsionalnoho univertsytetu «Kyievo-Mohylianska Akademiia»*. Natsionalnyi univertsytet «Kyievo-Mohylianska Akademiia», 2009. T. 97 : Pedagogichni, psykholohichni nauky ta sotsialna robota. S. 71–75.
- Stelmakh, 2011* – Stelmakh S. Bulinh u shkoli ta yoho naslidky. *Humanizatsiia navchalno-vykhovnoho protsesu: zbirnyk naukovykh prats / Za zah. red. prof. V. I. Sypchenka*. Vyp. LVI. Sloviansk : SDPU, 2011. S. 431–440.
- Ozhyiova, 2012* – Ozhyiova O. M. Shkilne nasytstvo: sutnist, vydy, profilaktyka : avtoref. dys. ... kand. sotsiol. nauk : 22.00.04. Khark. nats. un-t vnutr. sprav. Kharkiv : 2012. S. 10–20.
- Tatenko, 2017* – Tatenko V. O. Metodolohiia subiektno-vchynkovoho pidkrodu: sotsialno-psykholohichni vymir : monohrafiia. Kyiv : Milenium, 2017. 184 s.
- Tatenko, 1996* – Tatenko V. O. Psikholohiia v subiektnom izmerenii : monohrafiia. Kiyev : Prosvita, 1996. 404 s.
- Shyrokoradiuk, 2018* – Shyrokoradiuk L. A. Emotsii yak sponukalniy komponent lykhsoslivnoho slovovzhyvannia. *Humanitarium : zb. nauk. prats*. Pereiaslav-Khmelnitskyi (Kyiv. obl.) ; Nizhyn (Chernihiv. obl.) : Lysenko M. M., 2018. Tom 41, Vyp. 1 : Psykholohiia. S. 160–168.